This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

28.782
DF 27932 U 1526
STANFORD LIBRARIES

Бібліотека для суспільних наук.
Видає: Лев Когут.
Число I.

З книг
М-ти Ю. Шаповала
N. 763

Памяти
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА.

Відчит М. Павлика

на вечірницях устроєних в Його честь українською молодїжю у Львові 13. липня 1901 р.

ЧЕРНІВЦІ.
З друкарнї товариства „Австрія“.
1902.

763

947.7
323.1
27932
ЗГАТМ

Памяти
Михайла Драгоманова.

Відчит М. Павлика

на вечірницях устроєних в Його честь українською молодїжю у Львові 13. липня 1901. року.

Минуло вже шість років, як умер той, кого ми отсе поминаємо. Менї — та, певно, не одньому менї — і доси дзвинять у души і ті численні та щирі привіти з нагоди юбилея Його тридесятилїтньої дїяльности, що відбув ся в нашому містї 1894 р., і ті гіркі голосіння після Його траґічної смерти, в кілька місяцїв по юбилею, дзвинить і піднебесна хвала живому, на заходї Його життя, і врочиста присяга Його давних приятелїв та новонавернених прихильників, на Його свіжій могилї, що йти муть усї за Ним і що поминки Його стануть усенародним українським святом, на-рівнї з поминками Шевченка. І щож? Із усеї тої „великих слів великої сили“ доси нема плоду, та пропало й богато з тої прихильности до Него, що показували Йому найблищі Його товариші ще тодї, як уся наша суспільність воювала з Ним. І як би не нинїшнї скромні вечірницї, не те, що увага до Небіщика (як я добре знаю) все-ж таки росте серед найновіщої верстви нашої галицької молодїжи, то, справдї, можна би впасти в розпуку за земляків...

Нема що ховати — треба признати ся прилюдно: культ Драгоманова, за тих шість років, не ріс, а падав, тим часом як культ Його земляка, Шевченка, росте постійно, і то не лише на цїлинї Руси-України, але й в єї численних американських кольонїях.

Причини сему ясні. Шевченко — поет, а поезія, та ще Шевченкова, мусить притягати до себе чим раз ширші круги земляків; тай стати єї на заповнення Шевченківських вечірниць. Одна-дві декламациї, чи сьпіви Шевченкових же віршів, кілька фраз на сю тему, в промові чи відчитї — і вечірницї в память Шевченка готові. Так сю річ звичайно практиковано у

нас; так воно практикуєть ся по більшій частині і доси. Але є в культі Шевченка одна річ, що все виходила серіозно. Твори Шевченкові заспокоюють одну велику народну потребу чим раз ширших кругів земляків українського напрямку — потребу національної самосьвідомости. Основний мотив Шевченкової поезиї — могуче национальне почуттє, могуче власне тим, що виражене живим змістом життя найширших верстов нашої нациї — мужиків, обставлене всїма тонами їх радощів і горя. Ось чому Шевченко став немов би пророком — провідником українського национального почуття, українського национальїзму. Ось де і головна причина чим раз більшої популярности Шевченка серед нашої суспільности.

Драгоманов дуже ріжнить ся від Шевченка і яко діяч і навіть яко особа. Почати з того, що Драгоманов у самім основнім у Шевченка — на око, його антітеза. Драгоманов не лише що не вважав себе українським национальїстом, але і дуже критикував український национальїзм, уважаючи його або беззмістним, або реакцийним, і то навіть у порівнанню з Шевченківським национальїзмом, бо і справдї: Шевченко таки критикував хиби української нациї, тим часом як прихильники його, після його смерти, т. зв. українофіли, признавали українську нацию з усїми єї хибами — „усе те, мовляв, наше, рідне“ — і стояли на тому, що задля розвою Руси-України досить єї власних „национальних основ“, без усякого чужого впливу. Прихильники Шевченка були, значить, национально, індівідуалїстами-сепаратистами, і то, як бачимо, не лише супроти Москалїв, але і супроти всего культурного сьвіта.

Драгоманов ішов як раз у супротивний бік. Він був „космополїт-федералїст“, у найкращім розумінню сего слова — прихильник духового союза України з усїм культурним сьвітом.

Само собою розумієть ся, що межи нациями, з якими Драгоманов радив Українцям дружити, була й нация великоруська, котру він уважав близнятем

української нації. Драгоманов не радив Українцям цурати ся російської мови та літератури, з таким Пушкиним, Лермонтовим, Турґеневим і особливо Українцем же Гоголем, які, що до викінчення форми своїх творів, повинні були, на думку Драгоманова, служити взірцем українським писателям, не виключаючи і самого Шевченка, в творах котрого форма часто справді дуже недбала. Драгоманов стояв на тім, аби лишити на Україні російську викладову мову в школах вищих і середніх іще на довго, поки не виросте ґрунт український у низу. Драгоманов був у загалї противний формулї українофілів: „усе від разу, на всїх полях, на підставі права нашого, яко самостійної нациї — мовляв — навіть запорученого нам колись вражим Москалем". Драгоманов звертав увагу на те, що покликувати ся на історичні акти, яких власне й не було — неполїтично, а домагати ся від дужого Москаля всего наведеного вище, без найменчої при тому власної сили — по-просту сьмішно. Драгоманов радив Українцям добивати ся своїх прав не голословною теоретизацією, але працею по вселюдським основинам, арґументувати свої національні права на основі прав людських, а в усякім разї поступати більше практично, се б то арґументуючи свої національні права, стояти про око більше на становищи полїтичнім і педаґоґічнім — боронити автономію всїх теріторий Росиї та резонність викладати дїтям науку в їхнїй національній мові, — на що мусять же пристати всї щирі прихильники полїтичної волї та просьвіти, навіть серед Великорусів. Драгоманов у загалї стояв за працю знизу в гору — за рідну мову в народнїх школах на Україні, за розвій популярної лїтератури в тій мові та за орґанізацію мас, що нею говорять, а там уже — казав він — ми, зростаючи в силу, підоймемо ся все вище і вище, до повного розвою нашої нациї, на всїх полях.

Що до української лїтератури в російській Україні, то Драгоманов радив розвивати т. зв. „вищу лїтературу" лише в міру зросту дїйсних потреб, і пр

тому старати ся присвоювати українській літературі що найкраще з усесьвітних літератур, і то швидше, ніж се робить російська література, бо лише таким чином можна буде заставити інтеліґенцию на Україні взяти в руки українську книжку, тай Великорусів — признати raison d'être українській літературі. Теоретично, розвоєви української літератури, тай взагалі української нациї, Драгоманов не клав ніяких меж, а казав, що нация наша розіветь ся неминуче до всего того, до чого спосібна по природі, — аби лише самі земляки про се дбали, а чужинці їм у тім не перешкоджали.

Українські націоналїсти не могли помирити ся з такими поглядами Драгоманова і розуміли змагання його так, що він буцїм-то не признає прав української нациї та підпирає на Україні російство. До сего прийшло і те, що Драгоманов дїйсно не вважав Шевченка за ідеал поета-громадянина і навіть остро критикував його не лише за форму, але і за зміст його творів — тенденцийних, які українські націоналїсти брали за проґрамові для розвою Руси-України, тим часом як, на думку Драгоманова, власне тоті твори Шевченка — найслабші і найменше придатні на провід нациї, бо нема в них ясних, постійних, опроґрамлених ідей, а за те є вузький націоналїзм або навмисно дуреньковатий хлопізм зі „своєю мудрістю“ і т. п. Ворожня українських націоналїстів до Драгоманова за такі відносини до Шевченка прорвала ся зараз після смерти Шевченка 1861 р., в церкві київській з домовиною Шевченка, в характерних словах одного, — як пише Драгоманов у своїх спомипах, — пяненького землячка: „ти чого тут? — тобі тут не місце!“ Тим часом Драгоманов, зараз же, виголосив найкращу промову над домовиною Шевченка, на тему, що земляки не вміють шанувати своїх великих людий, за життя, а роблять се аж після їх смерти.

Українські націоналїсти лаяли — тай доси [illegible]ть — Драгоманова за „руссофільство“, хоть на

докір йому вони не мали права — раз, тому
і-же був явним і лютим противником „обру-
я“, се б то російщення правительством усїх
ликоруських национальностий держави, в тім
розуміеть ся, і української нациї, а друге, тому,
рагоманов працював лїтературно майже виключно
розвою України, в тім числї дуже богато по
нськи, тим часом як велика більшість його про-
ків того зовсїм не робила, та навіть не вміла
країнськи і так, як умів Драгоманов. Сучасні
оманову Українцї по найбільшій частинї лише
ом бурмотїли про права української мови, лїте-
ри, нациї, але фактично дуже мало робили задля
звою, мирили ся з російською лїтературою на
аїнї безмірно більше нїж Драгоманов, і при тому
айно з послїдом єї, черпали з того послїду всю
ю мудрість“, і вважали російську лїтературу
ноким жерелом культури, тай мусїли вважати,
просту тому, що не знали нїяких европейських
, які знав Драгоманов.

Отсю, як бачимо, безпідставну ворожню до Дра-
анова, за єго „русофільство“, давнїщі українські
ционалїсти ширили і в Галичинї, межи народов-
ми, і тут тота ворожня закоренила ся була ще
лбше, хоть правду кажучи, народовцї галицькі мали
сего ще менше підстави, бо, що до Галичини, то
рагоманов від разу стояв за права української мови
різь: від народнїх шкіл до унїверзитета і усїх
рядів і закладів у східній Галичинї, а то тим більше
о вважав сю частину України за доконечну школу
ля російської Руси-України і через те раз-у-раз
овк Українцям, аби помагали Галичинам, аби зай-
мали ся галицькими справами яко своїми рідними,
а переносили в Галичину всю тоту свою роботу,
якої не можна було сповняти в Росиї. Галицькі на-
родовцї мали лише хиба тоту підставу вважати Дра-
гоманова „русофілом“, що він перший почав ширити
межи Галичанами українського та російського на-
прямку, поступову російську лїтературу, хоть рівно-

біжно з тим він же перший почав ширити межи Галичанами і поступові европейські твори (сам Драгоманов швидко вибив ся спід одинокого впливу російської літератури, дякуючи головно командировці його за границю в рр. 1870—4; ось що він пише про се в листі до д. Плохоцкого (27 Дек. 1893 р.): „і я грішний, звісно, почав образовуватись на рос. літературі, а потім мені пощастило стати під безпосередний вплив Европи, і од 1870-го р. я власне в Росиї собі учителів не мав"). Із пропаґанди Драгомановим російської поступової літератури в Галичині вийшло те, чого він і ждав, а не те, чого бояли ся Українці, російські і галицькі, се б то: не зроспійщенне галицько-руської молодїжи, але противно, укріпленне в українстві тої частини єї, що і без Драгоманова держала ся українства, та з'українщенне тої частини, що до того часу держала ся москвофілів — а єї було тодї в Галичині богато більше нїж українофілів галицьких. Обертаючи ся до русофільської частини галицької молодїжи з великоруською літературою, радючи передруковувати кращі взірцї єї в оріґіналї і навіть сам пишучи зразу в орґанї тої молодїжи „Друзї" по російськи, але при тому різко боронючи українство — Драгоманов показав тій молодїжи цїлу безодню межи галицьким рутеньством, яке доти вважали в Галичині за роспійство, і дійсним роспійством або властиво великороспійством у літературі — двічі чужим Австро-Угорським Русинам, і переконав нарештї більшу частину москвофільської молодїжи в Галичині, що Русинам австрийським користнїйше пристати до українщини.

Тим часом власне „роспійство" Драгоманова було тай доси є найпершою причиною непопулярности його серед українських націоналїстів, перепоною культу його на рівнї з Шевченком — і, повторяємо, причиною безпідставною ще і тому, що такого ж „роспійства" повно і в батька Шевченка, бо і він же писав богато по російськи та братав ся з Великорусами. Коли кому сего доконче треба, то кажемо, що Шевченко,

з усїми своїми творами і змаганнями — продукт усе російської культури — далеко більше нїж Драгоманов....

Друга важна причина непорулярности Драгоманова серед Українців була полїтичного характеру. Після Костомарівської проґрами, з єї перестроєм Росиї на вільну славянську федеральну державу — проґрами, котру врештї сам автор держав під 12-ма ключами, так що вона не була звістна в подробицях за його життя, — у Російських Українців не було нїякої полїтичної проґрами. Українські „полїтики", такі як Кулїш і иньші, надїяли ся кращої долї Руси-України або з боку, від якихось полїтичних катаклїзмів, або згори: від бога небесного чи земного — царя. До царя російського з його урядом, Українцї ставили ся незвичайно покірно, справдї мов дїти до батька, так само як Австрийські Русини до свого цїсаря. Виднїйші Українцї нераз писали до царя та до його урядників „суплїки" про „кривди України", розумієть ся, не тикаючи основи тих кривд, і забігали до шефів російського уряду, — звичайно до найпідлїйших на „щиру розмову", де або відрікали ся батька і матери, або старали ся „одурити Москаля", в надїї, що він змилосердить ся та попустить „Українї": позволить забалакати по українськи у школах народнїх та в церкві, та надрукувати який український збірничок, а може... може і ґазетку, хоть яку-небудь, аби по українськи. Поза те, Українцї не то що й не думали постояти за свої национальні права, а попросту бояли ся своєї тїни.

Драгоманов перший вдарив у сей болючий бік життя Українців. Він був рішучим ворогом такої фаталїстичної чи властиво жебрацької полїтики, і вказав справедливо на те, що дїло не в попусках уряду, котрий завтра відбере і тоту крихту, яку дав би Українцям сегодня, але в системі російських порядків. Без переміни сеї системи, переміни радикальної, безповоротної, не може бути і розмови про забезпеченнє Українї вільного розвою; переміна ж ся

може настати лише при відповідній політичній проґрамі у самих Українців. Перед Українцями стоять лише два політичні виходи: або, спільно з усіми народами Росиї, добивати ся політичної волї в Росиї — переміни Росиї з абсолютної та централїстичної держави на вільну, федеральну державу; або, коли є сила, вирвати ся зо стін Росиї та завести власну державу, лише йти до сего остатного на дїлї, а не тілько молоти про се язиками у чотирьох стїнах, як робили найгорячійші українські националїсти.*) Драгоманов перший вказав Українцям і на той сумний факт, що через неполїтичність українського руху, через його смирність і малозначність, найкращі сили України тай материяльні єї засоби ішли у всеросийські полїтичні орґанїзациї — социяльно-революцийні — ворожі українству майже так само, як і правительственні росийські орґанїзациї. Сам Драгоманов не був полїтичним революціонїстом, та він перший поклав широку полїтичну проґраму не лише перед Українцями, але і як побачимо далї, перед усіми опозиционїстами в Росиї. Під кінець пробутку свого в Росиї, Драгоманов прихилив був до своєї полїтичної проґрами частину Росийських Українців. Але своїм сьміливим поступованнєм — полїтичним, науковим і особистим — він уже тодї наводив панїку не лише на правительственні сфери, а і на самих Українців, особливо националїстів, так що богато з них навіть дуже раді були, коли він нарештї виїхав собі із України, прогнаний з київської катедри тай з самого Києва правительством і прогнаний — о, гірка іронїє! — власне за „український сепаратизм!“

Виїхав Драгоманов за границю головно задля того, аби вести полїтику України. Тут він першим дїлом розвив ясно і докладно справу полїтичної волї в Росиї, в цїлому рядї полїтичних брошур, писаних

*) Див. про се напр. статю Драгоманова „Опізнаймо ся“, написану до редакциї „Правди“ 1876 р., та надруковану в „Друзѣ“ 1877. року.

по російськи — бо треба було заінтересувати справою поперед усего як найширші інтеліґентні круги в Росиї, та при тому вести формальну війну з російськими революционерами, котрі зразу не признавали для Росиї потреби політичної волї. Ми вже казали, що Драгоманов був федералїстом. У своїй фінальній працї про справу полїтики в Росиї, „Вольномъ Союзѣ“ (1884 р.). Драгоманов дав докладний нарис полїтичного перестрою Росиї, з такою міцною запорукою м. і. і национальної волї України се б то волї єї национального розвитку, при якій Україна могла би швидко дійти і до повної полїтичної самостійности, а то тим певнїйше, що в боротьбі за полїтичний ідеал Драгоманова — за федеральний полїтичний устрій Росиї, на взір Швайцариї, боротьбі, на думку Драгоманова, невирезультатній, бо веденій спільно з усїми проґресивними елементами Росиї, окріпли би і сили самих Українцїв до дальших своїх змагань. Полїтична проґрама Драгоманова се властиво лише дальший розвій полїтичної проґрами Кирило-Методієвського Братства, ідеалами котрого жив і Шевченко, хоть треба сказати, що Шевченко був тут подекуди блищий Драгоманову, нїж навіть Костомарову, бо бажав Росиї не царя, але Вашинґтона, се б то республїки на взір сполучених Держав Північної Америки. Драгоманов властиво теж республїканець, він навіть у „В. Союзї“ говорить про „голову держави“, а не про царя... Федералїстом полїтичним що до Росиї тай цїлого Сходу Европи був Драгоманов головно з огляду на Прусаків, котрих він пізнав особисто, підчас нїмецько-фрайцузької війни 1870 1 рр., і котрі зробили на него, з виїмком нїмецьких робітників-социялїстів, враженє страшенних дикунів (brutissimi! про се росказано докладно в сучасних листах Драгоманова до приятеля на Українї). Що Драгоманов мав рацию, що Сходови Европи, особливо Славянам, прийдеть ся звести люту боротьбу з нїмецьким варварством, боротьбу, серед якої неминуче потрібно тїсної феде-

рації Сходу Европи, се стає тепер чим раз більше очевидно, про се переконають ся колись і всї тоті Українцї, що змагають до самостійної русько-української держави.

В усякім разї кождий, що бодай трохи знає справу, мусить признати, що в полїтичних змаганнях Драгоманова, повна полїтична воля України грала найпершу ролю; се видно аж надто виразно навіть із його російських полїтичних писань. Се задокументовано м. і. тою лютою боротьбою, яку йому довело ся вести з російськими та польськими революционерами за право української нациї, як і всїх не-державних наций Сходу Европи, право на социялїстичні і всякі иньші орґанїзациї по національностям, а не по державам, теперішнїм чи давнїм.

Але власне різко полїтичний напрямок дїяльности Драгоманова та його найблищих товаришів, дуже небезпечний для російського уряду, довів швидко до катастрофи. Російське правительство звертало чим раз більший позір на той бік дїяльности Драгоманова, за границею, тай на самих Українцїв у Росиї. Болюче діймила російські правительственні круги зразу періодична „Громада“ (1880 р.), з єї більше революцийною проґрамою, зложеною за впливом Серґія Подолинського — першого Українця, що почав писати социялїстичні брошури по українськи („Парова Машина“, „Про бідність“ і т. п. ще від 1875 р.). С. Подолинський поклав давати гроші на виданнє періодичної „Громади“ і сам підписав ся під єї проґрамою. Правительство російське і кинуло ся на родичів Подолинського — богатих українських панів — і вони зараз урвали грошеві посилки синови так, що не лише мусїла впасти періодична „Громада“, але і сам Подолинський попав майже в бідність, потеряв дїти і жінку і збожеволїв, а далї і помер. Не менче діймив російське правительство захист, який дало полїтичним ідеям Драгоманова виданнє проґресивної частини російських земств „Вольное Слово“ (1881—3 рр.). Коли-ж упало і се видавництво, під ударами росий-

ського правительства, то серед чим раз більшої пашки в рядах російських Українців, у них померк не лиш ідеал змагань до політичної волї України, але і розуміннє ваги всякої проґресивної працї для України за границями Росиї, так що вже в початку 1886 р. Драгоманова покинули навіть тоті з російських Українців, що підпирали його працю за границею. В листї своїм (писанім, розумієть ся, по російськи, як і яло ся „українським патриотам“, у яких Драгоманов колись на силу відвоював українську мову для „Громади“, бо вони хотїли, аби „Громада“ була писана по російськи!) дехто з Українців, що колись майже вспулував Драгоманова взяти ся за видання їхнї заграницею, забезпечивши йому підмогу материяльну і моральну, тепер відмовив материяльної підмоги для видань Драгоманова (моральної власне нїколи і не давав!) заявивши, що дїяльність його за границею не лише „безполезна“, але і „вредна“ за для України, а розуміли земляки під тою дїяльністю навіть „Історичні пісні українського народу“! Був се смертельний удар для Драгоманова, удар, який підорвав його здоровє і загнав його в могилу перед часом. Побачити себе покинутим серед моря чужинців найблищими приятелями, ще і мов би почути від них слова: „пропадай ти з своєю працею, вона Українї непотрібна і навіть шкідлива для неї“ — се мусїло страшенно заболїти Драгоманова. Він ходив мов одурілий, не знаючи зразу, що з собою почати нарештї; зважив ся на відповідь... „Постараюсь — писав він декому в листї з 8. лютого 1886 р. — зробити свою одставку як можна більше чистою, т. є. виїхати в Южну Америку, де менї дадуть місце в якому небудь уїздному училищі: в Европі менї нїодин уряд не дасть місця, на окрім того, без служби для України, я в Европі і без того або з ума зійду, або втоплюсь — а тепер, коли українська лїтература в Росиї повертаєть ся по неволї і по волї в поезиї Івана Подушки — а в Галичинї прапором укр. нациї ставить ся Св. Унїя, то тим наче...

„Значить, прощайте! Спасибі за добро. Простіть за безпокойство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в остатній час ($1^1/_2$ років, як каже він тутже в иньших місцях, „одиночнаго заключенія“, коли через непорозуміння не приходили звістки і посилки з України і коли „не раз менї оттут приходилось так, що я завидував тим, що їх повісили і розстреляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Я найобєктивно признаю себе побитим по всїм правилам стратеґиї, як чоловік, котрий не розважив добре сил нї своїх, нї Ваших. Тільки на прощання все таки, також обєктивно, признаю, що теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити укр. рух на ґрунт европейський, ідейно і ґеоґрафічно, що тільки на цьому ґрунтї укр. справа може виторіти взагалї і почастно пережити реакцию. Хто плавав у морі, той зна, що коли захопить тебе назадня течія, то нема небезпечнїйшого, як піддати ся їй, а треба держати голову в гору та все брикати ся наперед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвиля напередня, і випливеш на берег; коли ж піддаси ся хвилї назаднїй, то напередня перескочить тобі через голову, переверне, назадня течія впять потягне по своїому, і чоловік пропав, або по меньшій мірі затягнеть ся ще далї од берега і довго попобєть ся, поки все таки не візьметь ся за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морю! Як будемо живі ще років 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це питання. А тепер буде!...“

Для повної характеристики тодїшнього „умопомрачення“ серед російських Українців, треба додати, що в згаданому листї до Др-ва, найлїпші з них радили йому, покинувши вільне полїтичне слово заграницею — писати в російські підцензурні журнали — але на се Драгоманов відповів їм: „праця в рос. журналах для всїх нас, а надто для мене не

заміна вільного слова та ще і українського, а гірка каторга по неволї!"

Перевірити справу української полїтики прийшло ся швидше навіть, нїж думав Драгоманов, бо коли давні його союзники стали на тому, що Українї не треба полїтики, лише треба „культури" (котра, звісно, при невільних полїтичних порядках у Росиї, може бути лише мінїмальна, карикатурна)*), то дехто з українських націоналїстів у Росиї, — неб. Ол. Кониський і др., — таки мусїли взяти ся за полїтику вже 1888. р., але взяли ся за неї не з того кінця, бо зробили угоду з польською шляхтою, за частковою підмогою котрої і стали видавати „Правду", при чому неб. Кониському повелось на хвильку піддурити самого Драгоманова і дістати від него проґрамову статтю „Правди", але зараз же піти в дияметрально-супротивному напрямку, з яким Драгоманову прийшло ся воювати до смерти.

На підмогу Драгоманову, після катастрофи в 1886 р. — материяльну та особливо моральну, без якої він був би пропав як стояв, — поспішив зараз же неб. Микола Ковалевський, що на власну руку з'орґанїзував піддержку виданням Драгоманова, а далї, коли Драгоманова в 1889 р. покликано в Софію на катедру всесьвітної історії**) — виданням галицьких

---

*) Ось що писав про се Драгоманов д. Ол. Барвінському, в листї з 30./VIII. 1888 р.: „В Росиї все нелюдське: були безкультурні народники і революционери, а тепер безполїтичні культурники! Бог їх за те карає тим, що на них сепаратистичні статтї „Дѣла" і навіть Київське королевство Post'и накидають, — а вони від того відхрищують ся та плачуть. Тепер усїм їм прийдеть ся відповідати і за полїтику „Правди" і вони вже зовсїм резонно будуть плакатись на редакцию...."

**) Се стало ся чисто случайно тим, що з'орґанїзоване софійського унїверзитета поручено будущому зятеви Драгоманова, дру Іванови Шишманову, котрий і заанґажував Драгоманова — звісно, за згодою неб. Стамбулова, — відомого противника переваги в Болґарії російського правительства. Др.-ов зважив ся приняти місце в Софії, як сам писав болгарському мінїстерству

може настати лише при відповідній політичній проґрамі у самих Українців. Перед Українцями стоять лише два політичні виходи: або, спільно з усіми народами Росиї, добивати ся політичної волї в Росиї — перемінити Росиї з абсолютної та централїстичної держави на вільну, федеральну державу; або, коли є сила, вирвати ся зо стін Росиї та завести власну державу, лише йти до сего остатного на дїлї, а не тілько молоти про се язиками у чотирьох стїнах, як робили найгорячійші українські националїсти.*) Драгоманов перший вказав Українцям і на той сумний факт, що через неполїтичність українського руху, через його смирність і малозначність, найкращі сили України тай материяльні єї засоби ішли у всеросийські полїтичні орґанїзациї — социяльно-революцийні — ворожі українству майже так само, як і правительственні росийські орґанїзациї. Сам Драгоманов не був полїтичним революціонїстом, та він перший поклав широку полїтичну проґраму не лише перед Українцями, але і як побачимо далї, перед усіми опозиционїстами в Росиї. Під кінець пробутку свого в Росиї, Драгоманов прихилив був до своєї полїтичної проґрами частину Росийських Українців. Але своїм сьміливим поступованнєм — полїтичним, науковим і особистим — він уже тодї наводив панїку не лише на правительственні сфери, а і на самих Українців, особливо националїстів, так що богато з них навіть дуже раді були, коли він нарештї виїхав собі із України, прогнаний з київської катедри тай з самого Києва правительством і прогнаний — о, гірка іронїє! — власне за „український сепаратизм!“

Виїхав Драгоманов за границю головно задля того, аби вести полїтику України. Тут він першим дїлом розвив ясно і докладно справу полїтичної волї в Росиї, в цїлому рядї полїтичних брошур, писаних

*) Див. про се напр. статю Драгоманова „Опізнаймо ся“, написану до редакциї „Правди“ 1876 р., та надруковану в „Другѣ“ 1877. року.

о російськи — бо треба було заінтересувати справою поперед усего як найширші інтеліґентні круги Росиї, та при тому вести формальну війну з російськими революционерами, котрі зразу не признавали для Росиї потреби політичної волї. Ми вже казали, що Драгоманов був федералїстом. У своїй фінальній працї про справу полїтики в Росиї, „Вольномъ Союзѣ“ (1884 р.). Драгоманов дав докладний нарис полїтичного перестрою Росиї, з такою міцною запорукою м. і. і национальної волї України се б то волї єї национального розвитку, при якій Україна могла би швидко дійти і до повної полїтичної самостійности, а то тим певнїйше, що в боротьбі за полїтичний ідеал Драгоманова — за федеральний полїтичний устрій Росиї, на взір Швайцариї, боротьбі, на думку Драгоманова, певнорезультатній, бо веденій спільно з усїми проґресивними елементами Росиї, окріпли би і сили самих Українцїв до дальших своїх змагань. Полїтична проґрама Драгоманова се властиво лише дальший розвій полїтичної проґрами Кирило-Методїевського Братства, ідеалами котрого жив і Шевченко, хоть треба сказати, що Шевченко був тут подекуди блищий Драгоманову, нїж навіть Костомарову, бо бажав Росиї не царя, але Вашинґтона, се б то республїки на взір сполучених Держав Північної Америки. Драгоманов властиво теж республїканець, він навіть у „В. Союзї“ говорить про „голову держави“, а не про царя... Федералїстом полїтичним що до Росиї тай цїлого Сходу Европи був Драгоманов головно з огляду на Прусаків, котрих він пізнав особисто, підчас нїмецько-французької війни 1870—1 рр., і котрі зробили на него, з виїмком нїмецьких робітників-социялїстів, враженє страшенних дикунів (brutissimi! про се роказано докладно в сучасних листах Драгоманова до приятеля на Українї). Що Драгоманов мав рацию, що Сходови Европи, особливо Славянам, прийдеть ся звести люту боротьбу з нїмецьким варварством, боротьбу, серед якої неминуче потрібно тїсної феде-

рації Сходу Европи, се стає тепер чим раз більше очевидно, про се переконають ся колись і всї тоті Українцї, що змагають до самостійної руско-української держави.

В усякім разї кождий, що бодай трохи знає справу, мусить признати, що в полїтичних змаганнях Драгоманова, повна полїтична воля України грала найпершу ролю; се видно аж надто виразно навіть із його російських полїтичних писань. Се задокументовано м. і. тою лютою боротьбою, яку йому довело ся вести з російськими та польськими революционерами за право української нациї, як і всїх не-державних наций Сходу Европи, право на социялїстичні і всякі иньші орґанїзациї по национальностям, а не по державам, теперішнїм чи давнїм.

Але власне різко полїтичний напрямок дїяльности Драгоманова та його найблищих товаришів, дуже небезпечний для російського уряду, довів швидко до катастрофи. Російське правительство звертало чим раз більший позір на той бік дїяльности Драгоманова, за границею, тай на самих Українцїв у Росиї. Болюче діймила російські правительственні круги зразу періодична „Громада“ (1880 р.), з єї більше революцийною проґрамою, зложеною за впливом Серґія Подолинського — першого Українця, що почав писати социялїстичні брошури по українськи („Парова Машина“, „Про бідність“ і т. п. ще від 1875 р.). С. Подолинський поклав давати гроші на виданнє періодичної „Громади“ і сам підписав ся під єї проґрамою. Правительство російське і кинуло ся на родичів Подолинського — богатих українських панів — і вони зараз урвали грошеві посилки синови так, що не лише мусїла впасти періодична „Громада“, але і сам Подолинський попав майже в бідність, потеряв дїти і жінку і збожеволїв, а далї і помер. Не менче діймив російське правительство захист, який дало полїтичним ідеям Драгоманова виданнє проґресивної частини російських земств „Вольное Слово“ (1881—3 рр.). Коли-ж упало і се видавництво, під ударами росий-

ого правительства, то серед чим раз більшої паніки
рядах російських Українців, у них померк не лиш
ал змагань до політичної волї України, але і ро-
ійнне ваги всякої проґресивної працї для України
границями Росиї, так що вже в початку 1886 р.
агоманова покинули навіть тоті з російських Укра-
їв, що підпирали його працю за границею. В листї
ім (писанім, розуміеть ся, по російськи, як і яло ся
країнським патриотам", у яких Драгоманов колись
силу відвоював українську мову для „Громади",
вони хотїли, аби „Громада" була писана по ро-
іськи!) дехто з Українців, що колись майже вси-
вав Драгоманова взяти ся за видання їхнї заграцею, забезпечивши йому підмогу материяльну і мо-
ьну, тепер відмовив материяльної підмоги для
дань Драгоманова (моральної власне нїколи і
давав!) заявивши, що дїяльність його за границею
лише „безполезна", але і „вредна" за для України, а
зуміли земляки під тою дїяльністю навіть „Історичні
нї українського народу"! Був се смертельний удар
я Драгоманова, удар, який підорвав його здорове і
нав його в могилу перед часом. Побачити себе поки-
тим серед моря чужинців найблищими приятелями,
і мов би почути від них слова: „пропадай ти
своєю працею, вона Українї непотрібна і навіть
кідлива для неї" — се мусїло страшенно заболїти
рагоманова. Він ходив мов одурілий, не знаючи
азу, що з собою почати нарештї; зважив ся на від-
відь... „Постараюсь — писав він декому в листї
8. лютого 1886 р. — зробити свою одставку як
жна більше чистою, т. є. виїхати в Южну Америку,
менї дадуть місце в якому небудь уїздному училищі:
Европі менї нїодин уряд не дасть місця, на окрім
го, без служби для України, я в Европі і без того
о з ума зійду, або втоплюсь — а тепер, коли українська
тература в Росиї повертаєть ся по неволї і по волї
поезиї Івана Подушки — а в Галичинї прапором
ср. нациї ставить ся Св. Унїя, то тим наче...

розрив з Київом

„Значить, прощайте! Спасибі за добро. Простіть за безпокойство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в остатній час ($1^1/_2$ років, як каже він тутже в иньших місцях, „одиночнаго заключенія", коли через непорозуміння не приходили звістки і посилки з України і коли „не раз менї оттут приходилось так, що я завидував тим, що їх повісили і розстреляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Я найобєктивно признаю себе побитим по всїм правилам стратеґиї, як чоловік, котрий не розважив добре сил нї своїх, нї Ваших. Тільки на прощання все таки, также обєктивно, признаю, що теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити укр. рух на ґрунт европейський, ідейно і ґеоґрафічно, що тільки на цьому ґрунтї укр. справа може вигоріти взагалї і почастно пережити реакцию. Хто плавав у морі, той зна, що коли захопить тебе назадня течія, то нема небезпечнїйшого, як піддати ся їй, а треба держати голову в гору та все брикати ся наперед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвиля напередня, і випливеш на берег; коли ж піддаси ся хвилї назаднїй, то напередня перескочить тобі через голову, переверне, назадня течія впять потягне по свойому, і чоловік пропав, або по меньшій мірі затягнеть ся ще далї од берега і довго попобєть ся, поки все таки не візьметь ся за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морю! Як будемо живі ще років 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це питання. А тепер буде!..."

Для повної характеристики тодїшнього „умопомрачення" серед російських Українців, треба додати, що в згаданому листї до Др-ва, найлїпші з них радили йому, покинувши вільне полїтичне слово заграницею — писати в російські підцензурні журнали — але на се Драгоманов відповів їм: „праця в рос. журналах для всїх нас, а надто для мене не

заміна вільного слова та ще і українського, а гірка каторга по неволї!“

Перевірити справу української полїтики прийшло ся швидше навіть, нїж думав Драгоманов, бо коли давні його союзники стали на тому, що Українї не треба полїтики, лише треба „культури“ (котра, звісно, при невільних полїтичних порядках у Росиї, може бути лише мінїмальна, карикатурна)*), то дехто з українських націоналїстів у Росиї, — неб. Ол. Кониський і др., — таки мусїли взяти ся за полїтику вже 1888. р., але взяли ся за неї не з того кінця, бо зробили угоду з польською шляхтою, за частковою підмогою котрої і стали видавати „Правду“, при чому неб. Кониському повелось на хвильку піддурити самого Драгоманова і дістати від него проґрамову статтю „Правди“, але зараз же піти в дияметрально-супротивному напрямку, з яким Драгоманову прийшло ся воювати до смерти.

На підмогу Драгоманову, після катастрофи в 1886 р. — материяльну та особливо моральну, без якої він був би пропав як стояв, — поспішив зараз же неб. Микола Ковалевський, що на власну руку з'орґанїзував піддержку виданням Драгоманова, а далї, коли Драгоманова в 1889 р. покликано в Софію на катедру всесьвітної історії**) — виданням галицьких

---

*) Ось що писав про се Драгоманов д. Ол. Барвінському, в листї з 30. VIII. 1888 р.: „В Росиї все нелюдське: були безкультурні народники і революционери, а тепер безполїтичні культурники! Бог їх за те карає тим, що на них сепаратистичні статтї „Дѣла“ і навіть Київське королевство Posl'и накидають, — а вони від того відхрищують ся та плачуть. Тепер усїм їм прийдеть ся відповідати і за полїтику „Правди“ і вони вже зовсїм резонно будуть плакатись на редакцию....“

**) Се стало ся чисто случайно тим, що з'орґанїзоване софійського унїверзитета поручено будущому зятеви Драгоманова, дру Іванови Шишманову, котрий і заанґажував Драгоманова — звісно, за згодою неб. Стамбулова, — відомого противника переваги в Болґарії російського правительства. Др.-ов зважив ся приняти місце в Софії, як сам писав болгарському мінїстерству

прихильників Драгоманова, радикалам, — „Народ“ і т. п.

Свою довголітню працю в Женеві, на службі землякам — працю страшенну, бо треба було самому не лише робити, але по проету творити — починаючи з української літературної мови для ріжних справ — соціяльних, економічних, політичних і навіть культурних — Драгоманов згадував ще в 1893 р. з гірким почуттєм, що тота його праця — пропащ. Але ся його думка, що гризла його мабуть до самої смерти — зовсім хибна, бо його женевські українські видання довго були одинокою поживною духовою стравою для Галичан і дійсна вартість їх (ня я се знаю з досьвіду) все росла і росте тепер, то не лише в Галичині, але і на Буковині та в Російській Україні. Майже то само треба сказати і про його російські женевські брошури — політичні. І по заслузі, бо женевські видання Драгоманова — се-ж і досі найлїпше з того, що появило ся в політичній літературі українській, а по части і російській, тай одинокий досі за границею памятник сьвідомої Руси-України...

Ворожня українських націоналїстів до Драгоманова, за його змагання, проявила ся було в Галичині попроету в диновижних розмірах. У Галичині, де від звіеного часу Русини звикли були до того, що за них усе роблено і навіть думано згори, — проява пропаґанди Драгоманова значила по-просту революцию на всїх полях. Найперша і найголовнїйша завдача Драгоманова серед Русинів була — підтяти кредит галицьких москвофілів — святоюрців, — дома і в Росиї (про се він каже виразно у своїх листах до д.

1891. р., коли рос. правительство домагало ся, аби його простили — „потому, что я думалъ, служа дѣлу науки и просвѣщенія въ великой Болгаріи служить въ тоже время и дѣлу свободы всѣхъ славянъ, въ томъ числѣ и моихъ соотечественниковъ.“

тати тих студий задля української історії, народньої просьвіти, політики. Се-ж він задумав показати, як відбила ся наша історія — власне социяльний бік єї — в наших народніх піснях, і як відбиваєть ся в них та в народніх оповіданнях сьвітогляд українського народу і які з того всего можна вивести вказівки історикам, просьвітителям і політикам України. Драгоманов був палким фолькльористом, і хоть і тут лиха доля не дала йому розвити ся вповні — через відорваність, після 1875 р., від українського ґрунту, серед життя заграницею, через недостачу материялів і підмоги — а про те він став творцем фолькльорної науки на Україні, тай фолькльористом усесьвітньої слави, написавши довгий ряд студий над нашою народньою словесністю, студий незвичайно талановитих, живих і животворних. І так у всему: за що лише брав ся Драгоманов, яко вчений — скрізь видно єго палкий социяльно-культурний інтерес — скрізь видно педаґоґа і політика, якому на серці розвій рідної країни.

Коли порівнаємо сю вчену діяльність Драгоманова з тим, що навіть тепер робить ся в нашій українській науці, то що ми бачимо? Вчені наші по найбільшій частині і доси не виходять поза межі Росиї, навіть Галичини, ані що до методу ані що до материялу, а ще меньше вяжуть свою науку з народнім життєм, уже і не кажучи про звязь їх праць хотьби з чисто науковим усесьвітним рухом. У працях напр. наших сучасних істориків, що правда, видно пильні, совістні студиї подробиць, видно і змаганнє зводити до купи подробиці, але звичайно мертві, археольоґічні — купи каміння, черепия і т. п. обстав людського життя — та не видно самого людського життя, з його змаганнями, ідеями, не видно власного ясного погляду істориків наших на те життє, не видно звязи того всего з теперішнім народнім життєм, а про звязь того всего з будущиною, з поступом народнього життя ані думки. Взагалі, у наших

него підняли ся, як один муж, і польські верхово
в Галичині, і москвофіли, і народовці — сї оста
викрикували проти него найбільше діймаво, яко про
„лжепророка“, антихриста, що валить усї „наро
святощі“ і веде молодїж українську на погибіль, к
вертаючи єї від кариєри тай від української наці
нальности, — бріхня вопіюща, про яку ми вже каза
бо і социялїзм, який почав проповідувати в Галичи
Драгоманов, доводив галицьку москвофільську молод
до Українщини. „У нас — писав Драгоманову в ли
з 20. X. 1876 р. один Галичанин, що тодї належ
до „Академического Кружка“, а потому став оди
із найвиднїйших народовців — молодїж, зачинає
на добре рухати. Социялїзм обняв своїми крила
май уже цїлу академию руську. В кружках наш
академічних дуже пильно розбирають цю квестию
радо студиюють. З сего пішло, що більша п
ловиця студентів уважає за річ поган
писать нашим язиком, як тільки наш
народнім“. На дїлї, завважаємо ми, з сего піш
далеко більше: вже в половинї 1876 р. цїле, до то
часу москвофільське товариство „Академическій Кр
жокъ“ до котрого належав і Франко, і я, і бога
инших, перейшло на бік українства, лише рад
кального. Таким чином рух, викликаний в Галичи
Драгомановим за підмогою м. і. російської л
ступової лїтератури та социялїзму, збавив галицьки
москвофілів молодїжи. Се була перша рішуч
побіда українства в Галичинї, побіл
без якої був би неможливий дальший розвій укр
їнства в Галичинї, навіть чисто формального. А
тупа злоба галицьких земляків Драгоманова украї
ського напрямку закривала се (а яка була їх тупіст
видно буде найкраще з того, що один із найвиднїй
ших проводирів їх, неб. Вол. Барвінський серіоз
впевняв, що в Галичинї нема і не може бути с
цияльної справи!)

Почала ся в Галичинї люта нагінка на прихил
ників Драгоманова — на людий нових змагань —

така самісінька, як була колись нагінка поган на перших християн. Досить було признати ся, що переписуєть ся з Драгомановим і що у тебе социялїстичні переконання, аби бути замкненим і покараним; досить було йти по свому поступовому переконанню, хоть би найсмирнїйше, але рішучо, аби бути „виелїмінованим із суспільности“, і примирати з голоду, серед переслїдувань і обмов бездонно підлих (звісно: „wie der Schelm ist, so denkt er!“) Ся нагінка зломила не одно життє, серед української молодїжи і селянства в Галичинї, зломила посередно і самого Драгоманова, на котрого вона падала всїм тягарем, морально, а по части і економічно, (крик галицьких народовцїв дуже причинив ся і до розриву між Українцями Російськими і Драгомановим). Хто не виніс на собі тодїшної скаженої галицької нагінки, той ледви повірить, аби щось подібного могло дїяти ся навіть у нашій преславній Галичинї. Треба було дїйсно бути каменярем памятної з того часу вірші Франка, каторжним робітником у темній та затхлій, мов би підземній, галицькій атмосфері; треба було дїйсно лягти кістками, аби „з р і в н а т и п р а в д ї п у т и...“

І в головному се зроблено. Розвалено тоту скалу, про яку сказано у вірші Франковій — здобуто волю думцї і переконанню, які тепер кождий з нас може мати тай виявляти прилюдно. Але чи до решти вирівнана у нас дорога тій „правдї“, яку перший став проповідувати у нас Драгоманов? чи не виросли за той час, на нашому народньому полї, нові скали — нові перешкоди нашому национальному поступови? Чи не появили ся нові гонителї його ідей? Чи ідемо ми по дорозї тої правди і того добра, яке полишив нам у спадщинї Драгоманов? Чи ми бодай про все те знаємо докладно? Чи по правдї оцїнюємо його? Чи всї ми бодай говоримо про все те достойно??

Що правда, остатними роками ми значно поступили на перед, і в национальній самосьвідомости — якій тепер завдяки, і то головно Драгоманову, надаємо

історників або малоідейність, або повна, цинїчна безідейність.*)

Подібно і в нашому фолькльорі. І тут видно або купи сирих материялів, або специяльні розвідки про жаби, ворони і т. п. в нашій народній словесности, або нарешті гулянне по безкрайому всесьвітньому морю — і все те звичайно без розбору, без нїякої звязи з життєм людським і навіть українським, без цїли, навіть без таланту. Про иньші віддїли науки нема що і казати, бо до них наші вчені звичайно і не беруть ся, а коли і беруть ся, то звичайно так безталанно, не в станї звернути на себе уваги навіть земляків. Як поглянути на більшу частину дотеперішнїх наукових українських змагань, то мимохіть виривається питанне: по що і на що? По що люде тратять час і засоби на річи мало важні або і пусті, коли в нашому народньому життю, минулому і теперішньому, тілько справ живіщих, важнїйших — справ, від заспокоєння яких залежить життє або смерть нашого народу!... Найсумнїйше, що все те робить ся з претенсиями на науковість і вважаєть ся не лише за двиганне української науки, за явну ознаку зросту нашої национальности, але і за одинокий спосіб піднести єї...

Якже-ж далеко нашим ученим до того ідеалу науковости, що мав і показав нам, у своїх працях, Драгоманов! Якже-ж дуже потрібно, аби наукові змагання наших земляків перейняв Його животворний дух!...

---

*) Про заслуженого організатора української науки в Галичинї, проф. Грушівського — безперечно, першого тепер українського історика — неб. Драгоманов висловив ся, що він учениць історичної школи вже застарілої „Ce ne pas la science, c'est l'érudition.“ вивторив він за одним своїм знакомим французьким ученим, про праці сеї школи. А про те Драгоманов був рад іменованню д. Грушівського професором у „Університет“, бо вважав його спосібним істориком. І справдї, до проф. Грушівського, галицько-руська наука була, та по більшій частинї і тепер є властиво белетристика і давна галицька белетристика... (25. жня 1902.)

дійсну користь нашому народови, то мусить вона зачепити за літературну критику Драгоманова та йти в напрямку, ним показанім.

Не сьвітло стоять тепер у нас справи на тих полях, на яких заслуги Драгоманова найвиднійші: на поли популярної літератури та політики. Драгоманов не лише теоретичною критикою всилував інтелігенцію нашу поглянути серйознійше на народню просьвіту, особливо на популярну літературу, не лише сказав нам що і як писати для народу — він м. і. подав цілий плян енциклопедиї наукової для народу, плян і доси одинокий тай не сповнений! — але і сам написав ряд популярних праць про найбільше пекучі справи з тих, які розумів. І всї тоті його популярні працї і доси одинокі в нашій популярній літературі, а деякі з них одинокі і в популярній літературі сьвіта. Се по більшій частині книжочки про справи звязані з українським народнїм сьвітоглядом. Драгоманов звертав на той сьвітогляд пильну увагу і старав ся проорювати там дорогу науцї та політицї, проповідуючи м. і. розділ церкви від держави та повну волю віри. Справі відносин віри до науки та політики в народнїм життю посвятив Драгоманов богато працї, розуміючи добре, що без повалення старезного та хибного народнього сьвітогляду, не можливий поступ народу нї на одньому полї. До віри ставив ся Драгоманов незвичайно уважно, та делїкатно, хоть сам був тут крайнїм радикалом. Він мав віру за велику моральну силу, яку треба би повернути в користь дальшого людського поступу. В численних посмертних записках його на сю тему, я найшов і пробу зложити нову віру, братську — пробу, зрештою, покинену. А покинену, очевидячки, тому, що тепер коли складати яку нову віру, то не партикулярну, але одну-одинїсеньку всесьвітню віру, згідну з поступом науки і людського життя — а се річ незвичайно важка, майже неможлива. Всякі подібні проби найрозумнїйших із набожних людий великих сьвітових вір, падали від найменьшого подуву

перший оцінив, по заслузї, талан Федьковича, в в
данню його оповідань із своїм переднїм словом — цїл
розвідкою про галицько-руське письменство — не
шою тай доси одинокою; він показав галицькій м
лодїжи кращі взірцї белетристики великоруської т
европейської; справив на дорогу і піддержав Фран
белетристичним успіхам якого щиро радїв, але т
більше болїв, що Франко не встиг зовсїм вибити с
із під впливу давньої галицької лїтературної шко
тай далї писав не одно дуже слабе. Без Драгомано
не можливі були-би і дальші цїльнїйші галицьк
руські белетристи: Н. Кобринська, Мартович, Стеф
ник, Семанюк (Черемшина), з котрих два остат
в своїх народнїх оповіданнях перейшли подекуди
Франка і Федьковича (характерно, що Стефаник, Ма
тович і Семанюк — усе хлопські сини з того само
кута, що і Федькович і всї — радикали!) Що прав
богато повістярів та віршарів наплодило ся у ш
остатним часом і в Російській і особливо в Галицьк
Українї, і твори їх у загалї лїпші, нїж бували в Г
личинї перше, але більша частина і теперішнїх м
лодих і навіть старших наших писателїв — колис
лїпших — тепер властиво лише пише, аби писало с

Коли дивити ся на ті вибухи слів, то бачит
ся, що наші белетристи властиво втїкачі від пра
коло поправи дїйсного народнього життя, котре по
просту вимирає; тай пригадуєть ся колишня теория не
Кулїша (коли він розчаровував ся своєю немудро
полїтикою), теория, по якій Русь-Україну спасе лиш
„слово“ — все одно, яке слово, аби українське. Здает
ся, і наші теперішнї писателї дійшли до такого не
рекопання. Біда тілько, що і самому їхньому „слову
an und für sich, далеко до спасїння — мови їх
і рівняти не можна з Кулїшевою, така вона, на най
більшій частинї, плоха. Взагалї, наша теперішна бе
лєтристика пливе собі „без кормила, без весла“
бо нема у нас лїтературної критики. Р
коли має появити ся у нас лїтературна критика, а
з нею і дальший розвій української белетристики, на

дійсну користь нашому народови, то мусить вона зачепити за літературну критику Драгоманова та йти в напрямку, ним показанім.

Не сьвітло стоять тепер у нас справи на тих полях, на яких заслуги Драгоманова найвиднійші: на поли популярної літератури та політики. Драгоманов не лише теоретичною критикою всилував інтелігенцию нашу поглянути серйознійше на народню просьвіту, особливо на популярну літературу, не лише сказав нам що і як писати для народу — він м. і. подав цілий плян енциклопедиї наукової для народу, плян і доси одинокий тай не сповнений! — але і сам написав ряд популярних праць про найбільше пекучі справи з тих, які розумів. І всї тоті його популярні працї і доси одинокі в нашій популярній літературі, а деякі з них одинокі і в популярній літературі сьвіта. Се по більшій частині книжочки про справи звязані з українським народнїм сьвітоглядом. Драгоманов звертав на той сьвітогляд пильну увагу і старав ся проорювати там дорогу науцї та політицї, проповідуючи м. і. роздїл церкви від держави та повну волю віри. Справі відносин віри до науки та політики в народнїм життю посвятив Драгоманов богато працї, розуміючи добре, що без повалення старезного та хибного народнього сьвітогляду, не можливий поступ народу нї на одньому полї. До віри ставив ся Драгоманов незвичайно уважно, та делїкатно, хоть сам був тут крайнїм радикалом. Він мав віру за велику моральну силу, яку треба би повернути в користь дальшого людського поступу. В численних посмертних записках його на сю тему, я найшов і пробу зложити нову віру, братську — пробу, зрештою, покинену. А покинену, очевидячки, тому, що тепер коли складати яку нову віру, то не партикулярну, але одну-одиїсеньку всесьвітню віру, згідну з поступом науки і людського життя — а се річ незвичайно важка, майже неможлива. Всякі подібні проби найрозумнїйших із набожних людий великих сьвітових вір, падали від найменьшого подуву

ся виробити чималий гурт людий поперед усего серед інтеліґенциї — молодїжи. Але, з одного боку, наші максимальні змагання, в яких дїйсні проводирі нашої партиї не думали попустити і на волос, а з другого боку, виступ на полїтичну арену наших селян, яких інтереси ми чим раз більше висували на перед у нашім народнїм життю — дуже подражнили галицьку інтеліґенцию всїх партий і народностий — від клерикально-шляхоцької до социяльно-демократичної — так що проти нашої партиї стало від разу чисто все, що не було мужиком. „Мовляв: відки мужик, та ще і руський, приходить до полїтики!“ Знеохочені тим та надмірною працею — даремною — потрібною в нашій партиї, від нас почали тїкати і вироблені нами ж інтеліґентні сили. Після десятьох років у партиї нашій лишили ся самі мужики та кілька інтеліґентів. Наша партия здана була з гори на самі мужицькі маси, — елемент у нас, що правда, найчисленнїйший, най'ориґінальнїйший, найріжнороднїйший, найспосібнїйший і найморальнїйший, але найбіднїйший, найбільше обтяжений, найбільше визискуваний та обдурюваний, найбільше давлений, а при тому і найбільше роздроблений і через те, в загалї, найменьше просвічений, найменьше порядний, найменьше здатний до орґанїзациї, найменьше ідейний, найменьше годен піднести ся до розуміння бодай загальних чисто хлопських інтересів і видержати в боротьбі бодай за ті інтереси. А проводирі нашої партиї були людьми більше ідеї нїж орґанїзациї, більше культурники (в широкому розумінню) нїж полїтики, спосібні використати хоть свої власні змагання — люди, котрі, окрім того, давали селянам maximum того, що могли дати, яко інтеліґенция, зачіпаючи при тому майже всї боки народнього життя, не щадячи „народних святощів“ — а за сим не все в станї були бігти і найрозвитіщі з радикалів-селян, хоть треба піднести, що в нашій партиї були тай доси є селяне дуже розвиті і дуже поступові — такі, яких не було тай доси нема нї в однїй иньшій галицькій партиї.

була русько-українська радикальна партия, заснована в р. 1890, після 20-лїтної підготовної працї культурної, в радикальному дусї. Орґанїзацию була наша радикальна партия, треба з гори сказати, слабою — може між иньшим і через те, що засновано єї на-скоро, без участи Драгоманова, з проґрамою, зложеною, на думку Драгоманова, неполїтично. Драгоманов думав, що Русинам у конституцийній Австриї треба закладати полїтичні партиї на взір анґлїйських, себ то партиї компромісові, зложені задля певних конкретних, чисто полїтичних цїлий, до яких можна дійти за кілька до кільканацять років. Такі полїтичні партиї вважав Драгоманов неминуче потрібними задля розширения поля до всякої поступової дїяльности — виборення людности полїтичних прав. І тут, як і скрізь, Драгоманов радив попускати людям ріжних поступових напрямків лише в скількости, а не в якости, тай то лише в рамках полїтичних партий, а поза те вести свою роботу на всю культурну ширину. Рада була дїйсно полїтична, але ледви для Галичан, яким куди як далеко до Анґлїчан людий вироблених, що мають безлїч усяких культурних інституций, на котрі і можуть оперти ся в своїх полїтичних змаганнях. У нас, тодї як основувано радикальну партию, не було нїчого подібного; люди були ще дуже слабо вироблені, і то не лише полїтично. Ми мусїли закладати немов би школу задля такого вироблення людий і через те поклали в основу проґрами нашої партиї найпоступовійші принципи, найдалї ідучі цїли на поли не лише полїтичнім, але і економічнім, культурнім, релїґійнім, национальнім, навіть лїтературнім. Але в основу нашої практичної дїяльности ми поклали інтереси наших селян.

Драгоманову дуже сподобала ся мінїмальна частина нашої проґрами, виражена і на його думку, найкраще в нашій виборчій відозві з 1891 р. Максимальну частину нашої проґрами Драгоманов часто критикував у листах до нас, але про те дуже богато попрацював у рамках нашої партиї. Спільній нашій працї повело

ся виробити чималий гурт людий поперед усего серед інтеліґенциї — молодїжи. Але, з одного боку, наші максимальні змагання, в яких дїйсні проводирі нашої партиї не думали попустити і на волос, а з другого боку, виступ на полїтичну арену наших селян, яких інтереси ми чим раз більше висували на перед у нашім народнїм життю — дуже подражнили галицьку інтеліґенцию всїх партий і народностий — від клерикально-шляхоцької до социяльно-демократичної — так що проти нашої партиї стало від разу чисто все, що не було мужиком. „Мовляв: відки мужик, та ще і руський, приходить до полїтики!“ Знеохочені тим та надмірною працею — даремною — потрібною в нашій партиї, від нас почали тїкати і вироблені нами ж інтеліґентні сили. Після десятьох років у партиї нашій лишили ся самі мужики та кілька інтеліґентів. Наша партия здана була з гори на самі мужицькі маси, — елемент у нас, що правда, найчисленнїйший, най'ориґінальнїйший, найріжнороднїйший, найспосібнїйший і наймораль нїйший, але найбіднїйший, найбільше обтяжений, найбільше визискуваний та обдурюваний, найбільше давлений, а при тому і найбільше роздроблений і через те, в загалї, найменьше просвічений, найменьше порядний, найменьше здатний до орґанїзациї, найменьше ідейний, найменьше годен піднести ся до розуміння бодай загальних чисто хлопських інтересів і видержати в боротьбі бодай за ті інтереси. А проводирі нашої партиї були людьми більше ідеї нїж орґанїзациї, більше культурники (в широкому розумінню) нїж полїтики, спосібні використати хоть свої власні змагання — люди, котрі, окрім того, давали селянам maximum того, що могли дати, яко інтеліґенция, зачіпаючи при тому майже всї боки народнього життя, не щадячи „народних святощів“ — а за сим не все в станї були бігти і найрозвитіщі з радикалів-селян, хоть треба піднести, що в нашій партиї були тай доси є селяне дуже розвиті і дуже поступові — такі, яких не було тай доси нема нї в однїй иньшій галицькій партиї.

В инших партиях селяни звичайно без'ідейні, а в польських богато чистих материялїстів (провидирі польських партий обходять культурний бік народнього життя — напр. релїґійного зовсїм не тикають).

До того в нашій партиї, для єї членів — інтелїґентів і селян, був лиш один-однїсїнький примус що до їх поступовання — примус ідейний, моральний, а у нас люди ще на такому ступни розвою, що їх до всего звичайно треба нагонити силою — всякими карами і т. п.; моральним примусом за для широких мас наших селян може бути тепер хиба примус релїґійний, а для інтелїґентів щось в роді социяльно-демократичного примусу. Се, звісно, поява крайнє сумна. Найгірше лихо для нашої партиї була тай є малозарібність, або і беззарібність наших селян, котрі заробляють у нас на селї пересїчно 20 кр. на день для дорослого робітника, на своїм харчи. Селянин наш не те, що міський робітник, котрий що тижня дістає свою плату, хоть і не велику — плату, на якій стоять робітницькі орґанїзациї всего культурного сьвіта.

Ось і причини траґічної долї нашої партиї яко орґанїзациї, причини того, що важко нам удержати навіть наш орґан — „Громадський Голос“, хоть кожде признає, що „Гром. Голос“ редаґований найлїпше з усїх руських ґазет. Доля ж самих наших селян, при тому, тим траґічнїйша, що у нас і тепер нема, та ледви чи і буде коли-небудь яка друга полїтична орґанїзация, така, що дбала би виключно про хлопські інтереси, так як радикальна партия.

Тим більші заслуги нашої партиї власне яко першої тай доси одинокої ідейної виразительки інтересів нашого селянства.

Рішучим, щирим заняттєм тими інтересами, наша партия, перша встигла перетягнути широкі круги галицько-руських селян із табору москвофільства в табор українства. З национального погляду, се найбільша заслуга нашої партиї, бо сеж рі-

з Поляками, а до війни з ними, війни, що мусить закінчити ся поділом Галичини....

Найбільше лихо у нас те, що політики наші із сервілїзму вскочили просто в анархізм, але на той, що каже вбивати людий — хорони, боже! — анї тим меньше не прудонівський, а в крайнїй полїтичний індівідуалїзм, що знає лише свою особу і робить усе на власну руку, при чому по найбільшій частинї починає все на-ново, нехтуючи й добрий досьвід своїх попередників і старших товаришів. При тім, навіть у проводирів українських партий полїтичне образованнє і доси майже нїяке. Вони і доси не лише що не збули ся давнїх полїтичних хиб австрийських Рутенцїв — уживати в боротьбі з противниками всяких способів, хотьби і як поганих, але і побільшили тоті хиби, за взірцями польських полїтичних партий, що лають ся межи собою вже чисто по-звірячому.*) Рівночасно межи руськими поступовцями показуєть ся і рецедива рутеньства взагалї: вузький, безпринципний опортунїзм у справах основних — релїґійних, культурних, навіть лїтературних — опортунїзм, якого тепер нїхто від нїкого і не вимагає, який проявляєть ся добровільно, по чисто рабській навичцї батьків, в марній надїї, добити ся таким чином посольських мандатів і иньших хвилевих користий. Взагалї-ж у нас і доси — не вважаючи на виблискуваннє принципами в проґрамах полїтичних — люди думають, що властива полїтика то крутїйство, доведене до артизму!

Якже-ж се все відбиває від принципів і практики Драгоманова, що і в полїтицї не переставав бути культурним чоловіком, що і в полїтицї держав ся засади: „до чистої справи треба чистих способів!“ Як же дуже потрібно тямити його принципи власне тепер, коли стан нашого народу в Австро-Угорщинї і Росиї чим раз грізнїщий, коли треба не

*) Тепер уже те перестало; межи польськими оповоцийними партиями в Галичинї іде до концентрациї, і напр. польська соц.-демократия вже й помирила ся з людовцями. — 29. V. 1902.

лише дружньої, рішучої політичної боротьби всїх поступових елементів, але і відповідних провідних думок, і відповідного поступовання!

Як же дуже потрібно тепер загалом, аби воскрес перед нами величний образ Драгоманова; аби він нагадав себе приятелям і ворогам; аби вогненним словом своїм він запік мозки і серця земляків, аби вони не сходили з дороги правди і добра, бо, показуєть ся, що ще за мало він пік нас за життя! Якже дуже потрібно, аби бурний дух його перейшов тучию по нашій рутенській атмосфері, засиїченій остатним часом як раз там, де би сему як найменьше бути....

Правду кажучи, всї ми, більше або меньше сьвідомі Русини знаємо добре, що без Драгоманова ми були би собі — звичайні рутенські зера, що споконвіку вкривають своїм трупом нашу Галицьку землю; всї ми признаємо в души великі заслуги Його коло розбудження нашої нациї; всї ми, Українцї чуємо в души велику недостачу Його власне тепер, але мало хто з нас має відвагу признати се прилюдно. Се, звісно, дуже сумно, та, на жаль, є і дещо ще сумнїйше....

У відчиті, запропонованому мені в остатній час, серед дуже важких обставин, особистих і ділових, я і не думав представити Драгоманова вповні, яко діяча і особу. Не думав я і показати всїх причин непопулярности Його серед русько-української суспільности. Причин сих чимало, а всї вони зводять ся до того, що суспільність наша попросту ще не доросла до розуміння і шановання Його. Драгоманов був для нашої суспільности за оригінальний, за великий, за всесторонний, за далекоглядний, занадто мало шабльонний, за ідейний і за консеквентний. Він за богато давав нашій суспільности, за богато і домагав ся від неї, занадто критикував єї, занадто нагонив єї до мислення, до праці та чесного поступовання. Через те він і нажив собі чимало ворогів серед земляків і, розуміє ся, серед чужинців, які привикли панувати над нашим народом і для яких він був за небезпечний, за безпощадний. Та, правду кажучи, суспільність наша за мало і знає Драгоманова. Тепер, навіть межи найблищими Йому людьми, нема ще нікогосїнько, хто би вповні знав його життє та діяльність, хто би знав бодай заголовки всїх його літературних праць і значить, був компетентний сказати остатне слово про який небудь бік його діяльности. Тепер же, коли знаєш, що чоловік не встане з могили та не оборонить себе від безпідставних закидів — звісно, треба бути особливо совістним у суді про него і брати Його в цїлім історичнім розвою.

Тепер судити про него вповні підставно попросту не можливо, поки не будуть зібрані до купи і видані усї його твори, друковані тай рукописні — безчисленні — вся його переписка — величезна — спомини про него сотень осіб, нарештї, на основі того

всего, докладна його життєпись, написана в звязи з історією українського руху за остатних 50 років.

Се праця дуже нелегка, особливо серед наших обставин, і зможе бути зроблена не зараз...

Я отсе даю лише загальне особисте вражіннє від деяких боків діяльности Драгоманова та деяких рисів його особи, аби вказати на ту величезну ролю, яку Він відограв у поступі нашої национальности, і на ту, яку ще мусить відограти, коли стане звістне докладно його життє та його діяльність.

Те, що Шевченко показав нам у нашому народі в своїх поетичних образах, те, що пробудив своїми творами в інтеліґенциї, ба і саму основу тих творів — духові твори нашого народу — Драгоманов простудиював, проаналїзував, пояснив, проник своїм животворним духом, наповнив новим змістом і підніс до вселюдської культурної сили — в самих масах нашого народу, та полишив і нам вказівки, як се робити. Він у загалї заповнив рамки нашої национальности вселюдським культурним змістом, і переносячи той зміст із чужих культурних левад на нашу народню ниву, і показуючи вселюдські культурні елементи — до Него не видні і не признані земляками! — у дотеперішному змісті нашої национальности — навіть у єї, на око, найпитоміщому духовому доробку — в нашій народній словесности, ориґінальні боки котрої вийшли в працях Драгоманова тим виразнїще, на пестрому всесьвітньому полї. Драгоманов вказав нашій Україні дуже почесне місце в сім'ї культурних наций. Лаяний чужими за крайний український национальїзм, а своїми за крайний космополїтизм, він виробив у собі культурну синтезу национального українського та інтернационального, людського та показав і теоретично, що противурічя тут нема, тай провів тоту свою синтезу — наскрізь ориґінальну, сьвіжу і для своїх і для чужих*), в цїлому життю нашої национальности,

*) Такий був і його социялїзм, так що російські та польські социялїсти зараз після появи першого тома „Громади"

давши нам між иньшим і ретроспективний нарис проґрами нашого поступу в минулому, і докладну проґраму нашої теперішної діяльности на цілі десятки років, і перспективу нашого поступу в далекій будущині — словом: Він полишив нам синтезу праці, потрібної для поступу нашої национальности. Тут він по-просту — одинокий в історії нашої национальности — дійсний репрезентант — незамінимий духовий єї провідник, доконечне доповнення батька Шевченка — а, значить, аж надто достойний, аби суспільність наша шанувала і поминала Його на рівні з Шевченком.

І так воно певно і буде, хоть і не зараз, бо задля сего треба, аби суспільність наша підняла ся на високий ступінь просьвіти та национальної самосьвідомости. Власне в міру того, як наша Русь-Україна підоймати ся буде до сьвідомости нациї,

---

— проґрами — крикнули в один голос: „Национализация социализму!“ А діло в тім, що у Драгоманова і социлїзм мав своє власне лице, себ то був добре пережований ним, обставлений українським матеріялом і приспособлений до двигання української нациї. Крім того — як я вже натякнув — Драгоманов поклав оригінально і справу орґанїзациї социлїзму на Сході Европи, вказуючи за основу тої орґанїзациї не держави, але нациї, не лише державні, але і плебейські, як: українська, білоруська, жидівська і т. п. з їх живими мовами. Отсе і був Його інтернационалїзм — орґанїзацийний — справді федеральний і проти сего головно і виступили були социяльні демократи російські та польські, навіть родом плебейці. Вони не могли тай не хотїли розуміти і евангелия робітних людей — социлїзму, инакше, як під кнутом наций панських, державних. Остатним часом, социяльні демократи державних наций мусїли, під напором самих подій — национальних рухів — подати ся трохи на бік такої „национализациї социлїзму“ і в теориї вже признають не лише социлїстичні орґанїзациї по национальностям, а і национальні права окремих наций; але і тут до Драгоманівського ідеалу інтернациональних відносин межи робітними людьми, їм ще дуже і дуже далеко. Відносини межи робітними людьми сьвіта, під проводом социяльних демократів, і тепер ще дуже слабі і вузькі (без селян!), культурніж плоди тих відносин за надто сирі та шабльонно-уніформні. Отсе причини, чому Драгоманову социяльний демократизм — официяльний — був по-просту противний.

зростати ме, в очах дійсних поступовців, наших і чужих, і вага Драгоманова тай пошана до Него, бо Він тоді чим раз яснійше відбивати ме особливо від вузького націоналізму, який певно рости ме і серед нашої нації, в міру зросту єї сьвідомости і сили. Тоді і виявить ся велич його в повному блиску...

Підносячи доконечність культу Драгоманова серед української суспільности, я, звісно, не розумію тут тих поклонів, які кладуть раби богам та їх пророкам, анї звичайного в таких разах шуму (сам Драгоманов був противний такому культови людий, в тім числї і Шевченка!) Найменьше у мене на цїли те, аби земляки приймали без критики чисто все, що він мислив і робив, та вважали те самим краєм поступу, вище якого підняти ся годї. Знаю-ж я, що Драгоманов, острий критик чужої дїяльности, тим критичнїйше ставив ся сам до себе. Він обдумував та обробляв свої писання страшенно. Чужої критики своїх праць і змагань він не то що не бояв ся, але навпаки, найбільше радїв тодї, коли на яку його працю люди кидали ся з усїх боків; се був для него знак, що він улучив у саме серце справи. Він уважав кождого, хоть би як невидного критика, за свого помічника, який помагав йому краще виложити свої думки і змагання. На жаль, за життя він бачив дуже мало критиків умілих а ще меньше — совістних. Будемо надїяти ся, що бодай тепер воно буде инакше. Власне, без найдокладнїйшого критичного та безпристрастного дослїду його життя і дїяльности, його і неможливо пізнати і оцїнити справедливо. При докладнім же совістнім дослїдї, коли і найдуть ся в його думках і змаганнях які хиби, то найдуть ся і відповідні поправки, так що в головному мало що і буде поправляти....

Яка-ж суть усїх змагань Драгоманова?.... З жальом смерти в серцї, ждучи леда-година свого скону, він — кому так дуже не хотїло ся вмирати — писав менї, що смерть особи робітника дурниця тай додав: »Vivat vita!«...

Vivat vita! — Нехай жиє життє! — отсе і був поклик і ціль усего його істновання на земли. Він нераз сам казав, що життя особистого не зазнав: Він жив-працював для життя других — для життя України, він будив і піддержував життє скрізь, навіть там, де другі писали: »Lasciate ogni speranza« — покиньте всяку надію! — Тут за ним не було тай не могло бути помилки, бо в своїх змаганнях для життя України він йшов за могучою всесьвітньою течією — за вічним поступом людського знаття і життя. То-ж шануючи його, ми не лише вшануємо те життє, яке він поклав у поступ України та яке збудив серед нас, але і те життє, яке ще треба нам будити та розвивати. Шануючи Драгоманова, ми тим самим шанувати мемо всестороннє життє, всесторонний розвій Руси-України, а шануючи таке життє, ми тим певнійше йти мемо до него.

Як бачимо, тут діло зовсім не в особі Драгоманова. Йому однаково... хоть треба сказати, що і особа його варта всякої пошани, на рівні з особою Шевченка, коли не більше. Бо той „антихрист“, що нівечив, своєю критикою, всїх і вся, що і найблизших своїх приятелїв нераз пік до слїз, за найменьший відхил від діла та принципів — той „антихрист“ був незвичайно ніжною, любячою людською істотою — справді чоловіком української нациї — homo nationis ukrainicae, як він сам себе і називав. Він шанував людську істоту і в собі і в других, навіть у ворогах, і через те і Його особу шанували дуже навіть вороги, знаючи, що і особисте його життє — чисте, мов сльоза. На се все є сотні сьвідоцтв у листах до него; се можуть посьвідчити і сотні живих ще людий, що мали щастє пізнати Його близше; се можуть посьвідчити особливо його найблизші приятелї, що, втративши Його, мали нагоду переконати ся, що таке люди, ще і „приятелї“....

Сказано було вже кілька рази, прилюдно, що треба доконче перевезти з чужини останки Драго-

манова, на разї до Львова, поки не стане вільний його дорогий Київ, який він бажав бачити дїйсним осередком не лиш України, але і Славянщини — та, на жаль, і тут не зроблено доси нїчогісїнько! А він-же так любив свою Русь-Україну, що напр. до скону не хотїв приняти больгарського підданства, хоть знав і чув болюче, що через те покидає свою сїм'ю без засобів до життя — „мов мишей на водї“, як писав він менї. Він до остатньої хвилї, чисто мов дитина, що любить свою рідну неньку, надїяв ся, що таки, якимось чудом, побачить свою Неньку-Україну і зможе доказати їй, що нї за що в сьвітї не відрік ся єї, навіть у думцї....

Але полягла його козацька голова далеко від його рідної Руси-України... Крайня пора сповнити нам обовязок культурних людий — перевезти його дорогі останки до Львова, та покласти йому тут достойний його памятник. Думаю, що найвідповіднїйше би заняти ся сим „Науковому Товариству ім. Шевченка“ у Львові, яке все-ж таки стоїть на чолї культурного руху України і, значить, найспосібнїйше-дї оцїнити Драгоманова, бодай яко вченого українського, який причинив ся і безпосередно до розвою Товариства тим, що поміг добути гроші на його заснованнє та уложив перші статути товариства — з науковим характером, а коли галицькі народовцї відкинули ті статути, поклавши намісць них свої, з чисто комерцияльним характером, то добивав ся раз-у-раз, і перед Галичинами, і перед Російськими Українцями, прилюдно і приватно, аби Товариство перемінено на наукове і таким чином дано змогу вченим українським містити свої працї в виданнях Товариства по українськи, замісць писати їх по російськи та містити в російських виданнях. Узявши в свої руки збиранне складок на перевезеннє до Львова тїла Драгоманова та покладеннє Йому памятника, Товариство ім. Шевченка поправило би і тоту тяжку кривду, яку робило йому товариство давнїйше, тим, що не допускало його в члени, анї навіть до участи в виданнях Товариства, волїючи зректи ся

його праць про українську народню словесність, анїж мати під боком критика тодїшної своєї дїяльности. Драгоманову прийшло ся увесь свій учений вік тиняти ся зі своїми дорогоцїнними працями про українську народню словесність по всему сьвітови — по всяких Росиянах, Італїянах, Анґлїчанах, Французах, нарештї Болгарах, тимчасом як виновники такої поневірки вчених його праць про Україну лаяли його за недостачу — „українського патриотизму“.... Аж після смерти Драгоманова, вже за головства д. Грушівського, почало Товариство ім. Шевченка друкувати тоті працї, в перекладї з чужих мов....

Причинивши ся до достойного вшанования Драгоманова, бодай після смерти, земляки наші направлять і тоту тяжку свою национальну провину, що маючи серед себе таку величезну духову силу, не вміли і не хотїли використати єї вповнї для добра України. Те, що Драгоманов зробив для України — а зробив він для неї більше нїж хто-небудь з Українцїв, не виключаючи і Шевченка — зроблено по більшій частинї його власними силами, проти волї земляків. Пізнавши тай оцїнивши все те, по заслузї, бодай після його смерти, ми покажемо, що ми справдї культурні члени культурної нациї, та що нация наша справдї варта кращої долї.

Отсей відчит узяло ся було надрукувати одно українське видавництво, що висловляло ся про Драгоманова дуже прихильно, але, видержавши рукопись мало не цїлий рік, вернуло, недруковану....

А тим часом менї довело ся бути в Софиї, на цвинтари, та зазнати ще одного розчаровання: На могилї Драгоманова нема найскромнїйшого памятника, так що навіть я, котрий був на нїй, за-свіжа, 1895 р., тепер не міг найти єї сам, коли-ж менї вказав на неї гробар, я не в станї був пізнати, що в нїй похований Драгоманов!.. Могила Драгоманова зробила на мене взагалї вражіннє сироти межи сиротами: вся тота частина цвинтаря — протестантська — окрома від иньших частин, на самому краю цвинтарного поля, без памятників і взагалї бідна — незвичайно сумно відбиває від иньших кварталїв цвинтаря, що так і сїяють пишними памятниками на могилах більших і меньших патриотів болґарських, або і так собі, попросту: Болґар, Турків, Жидів.

Мабуть одна з причин тому — сама віра протестантська.... Неб. Драгоманов заявив перед смертю, що він „евангелист", а зробив він се — як я знаю з Його листів до мене — задлятого, аби Його ховали бодай „умиті поши" (протестантські), а не „невмивані" — православні....

Так от яка теперішна домівка нашого великого Драгоманова!!

Мене се так різнуло по серцю, що і доси не можу охолонути з досади на земляків та сорому за них, християн, перед „вірою турецькою, бісурманською"... Де їм до того, аби перевезти Його тїло „на тихі води, у ясні зорі" українські, коли вони доси не подумали

навіть і про могилу Його на чужині?! Та що тут розказувати! Кому про се подумати?! Колишніх товаришів Драгоманова в Російській Україні власне нема; селянинови українському про него ніхто доси і не сказав, а галицький, хоть і знає Його, рад би віддячити Йому, та сам бідний; а з наших теперішних українських діячів-патриотів хто має займати ся такими дрібницями, як пошанованнє найкращого робітника України — тепер, коли у нас на черзї самі великі українські справи: українська держава, українська церква, український унїверзитет....

Дійсно, се справи великі (хоть є і більші!), — але чи ми така велика нация, як показувало би число душ українських — 30 мілїонів?... Здаєть ся, супроти всего того, як ми дбаємо не лише про Драгоманова, але і про всї українські справи — то ми не дуже то великі... Нераз, уявивши собі те все, дійшовши до краю роспуки, так і хоче ся повторити за Драгомановим, і повторити голосно на всю Русь-Україну:

„Сїдай куме на дно, не трать марно сили!“

Львів, у семі роковини смерти Драгоманова, 20. червня н. ст. 1902.

М. П.

Оповістка:

„Бібліотека для суспільних наук“ має на цїли пособити бракови того рода лїтератури у нас і дати українській інтелїґенциї в гарнім, викінченім переводї що найкрасщі і найцїкавіщі твори европейського сьвіта не виключаючи розуміеть ся і оріґінальних праць. Новітне життє проявляє з дня на день для людини, що думає, все а все нові проблеми, нові задачі до розвязання а теперішня национальна і полїтична боротьба Українцїв, боротьба на життє і смерть вимагає доконче всестороннього обдумання суспільних питань. Отсе на оправданнє нашого видавництва. Мірилом нашим буде все лише вартість твору а не полїтичне становище автора. Найкраще гадаємо розпочати нашу бібліотеку згадкою про Драгоманова, що мав неперечно мало чи не найбільше впливу на витворенне теперішнього поступового поколїння.

Адрес:

Лев Когут, Чернівцї,

вул. Приватна ч. 4.